

TÜRKİSTAN'DAKİ MEDRESELERİN İSLÂM-TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ ROLÜ

Dr. Baymirza HAYIT
(Türkistan)

Arapça bir kelime olan Madrasa, Medrese, İslâmiyetin ilk devrinde mescidler yanındaki ders-hane manâsını vermekteydi. Dershaneler, İslâmın ilk 2 asrında Kurân-ı Kerimi öğretmek ve namâz kıldıracak din adamlarını yetiştirmek ile meşgul olmuşlardı. Mektebler, okuma-yazmayı öğretmiş ve mekteb mezunları Kurân-ı Kerim nüshalarını çoğaltmak ile meşgul olmuşlardır. Mektebler, VIII. asır başından itibaren İslâm dini kaidelerini öğreten talim-terbiye müessesesi şeklini almışlar. Bununla beraber, medreseler X. asırdan itibaren yüksek seviyeli okul şeklini almışlardır.

Türkistan'da Medreseler X. asırdan başlayarak yüksek dereceli talim-terbiye ve ilmiyeti öğreten merkezler olmuşlardır. İslâmın yüksek seviyeli okul merkezi, ilk defa Buhara şehrinde teşkil edilmiştir. Yazılı kaynaklara göre, Buhara'daki Faracek Medresesi 937 yılında kurulmuş ve derslere başlamıştır. Dünyada tanınan Şarkiyatçı ve Türkistan araştırmaları ile meşhur bulunan Wilhelm Barthold'a göre, Buhara'da teşkil edilen Faracek Medresesi, Orta Şark'daki bütün medreseler arasında en eskisidir. O'na göre, medreseler yüksek okul sıfatında ilk defa Türkistan'da teşkil edilmiş ve buradan İslâm dünyasının batı tarafına, İran-İrak, Suriye, Anadolu ve Mısır'a yayılmıştır. İslâmın eski medreselerinden biri, Kahire'deki Al-Azhar (=Ezher) câmisindeki ders-hane 976-996 yıllarda medrese derecesini alabilmiştir. Türkistan'daki Medreseler İslâm dünyasındaki yüksek dereceli din erbablarını yetiştirmek ve çeşitli ilim dallarını öğretme ve öğrenme merkezleri olarak hizmet etmişler. Türkistan'da X-XII. asırlarda teşkil edilen medreselerden 17 medrese Semerkand'da idiler.

Tesirli Din erbabları, Hanlar, Beyler ve Zenginlerin himmetleri ile medreseler teşkil edilmiştir. Himmetli ilimseverler medreseleri maddî cihetden temin etmek için vakıflar kurmuşlar. İslâmiyetin ilk vakıfçılık müessesesinin anavatanı Türkistan'dır. Türkistan dışında bulunan Müslümanlar Türkistan'dan vakıfçılığı öğrenmişler. Avrupa da bunlardan vakıfçılığı öğrenmiştir. Türkistan'daki vakıfların tarihteki sayısı hakkında dolu kaynakları bilmiyoruz. Rusya Türkistan'ı işgal ettikten sonra, Vakıfnameleri toplatmış. Bunların bugüne kadar nerede saklanmakta olduğu da bilinmiyor. Yazılı kaynaklar Türkistan'da vakıf sayısının çok olduğundan haber vermekteler. Fakat miktarını tayin edememişler. Rus kaynaklarına göre, Farğana vilayeti valisi Geppe-ner, 1897 yılında işbu vilayetin 3 kısmında (Andican, Namangan, Oş kazalarında) 765 adet vakfın mevcut olduğunu bildirmişdir.

Burada Vakıflar meselesini ifade edişimden maksat, bunların İslâm Türk ilmiyetinin tekâmülü için yaptıkları fedakârlıklarını unutmamazlık gerekliliğini hesaba alınışdır. Vakıflar, Ziraat topraklarından, Kervansaraylardan, Dükkân merkezlerinden, Sadakalardan, Han, Emir Beylerin, Zenginlerin Altınparalarından teşkil edilmiştir. Vakıfların gelirlerinden 10' da biri, medrese binâları ve bunlara gerekli bulunan eşyalar için verilmiştir. Vakıfların gelir paralarından On'da üçünü müderrislere, yarımı ise Talebelere, Câmilerin İmam ve Müezzinlerine verilmiştir. Ortaçağ'da Buhara ve onun etrafındaki medreseler ve dini idareler Cubayrî, Semerkand etrafındakiler ise Hoca Ahrar vakfı tarafından temin edilmiştir. Bazı medreselerin kendilerine has vakıfları var idi. Meselâ, Buhara'daki Hoca Nihal Medresesi'nin Vakfı, 377 hektardan ibaret ziraat topraklarından teşkil edilmiştir. Medreselere vakıf gelirleri dışarısında Sadakalar, Zekatlardan bir kısmı ile Padişah, Beyler ve Zengin Müslümanlar hediyeler verilmişlerdir. Bunlardan öğreniyoruz ki, Millet ilmi-marifeti çok sevablı olarak his etmiş ve bunun içindir ki, talim-terbiyeye para vermeyi bir şerefli vazife olarak kabul etmiştir.

Türkistan'daki Medreseler müderrisler tarafından seçilen ve Han veya Beyler tarafından tasdik edilen Şeyh-ul Ulema ve tayin edilen Mütevelliler vasıtasıyla idare edilmiştir. Müderris (Profesör)'ler Şeyh-ul Ulema tarafından göreve davet edilmiştir. Müderrisler, hayat boyu kendi görevlerinde bulunmuşlar. Şeyh-ul Ule-

malar medrese derslerini tertipli devam etmesi, talebelerinin sadakat ile tahsil görmeleri ve müderrislerin ilmi münakaşalarını idare etmişler. Medreselerin iktisadi meseleleri Mütevelliler tarafından idare edilmiştir.

Her bir medrese binası, dersanelerden, talebe odalarından, kütüphane ve mescidlerden ibarettir. Her bir medresede 150-200 talebe tahsil görmüş. Bunun için, onlar her zaman Müderrisler ve Şeyh-ul Ulemalar ile konuşmaya imkân olabilmişlerdir.

Rusya istilâsından önce XIX. asır başında Türkistan'da orta hesabda 600 Medrese faaliyette bulunmuştur. Bunlardan Buhara'da 185, Harezim hanlığında 65, Marğilan şehrinde 25, Semerkand'da 20, Hocent'de 20, Andican'da 18, Namangan'da 14, Teşkent şehrinde 14 Medreseler yerleşmişlerdi. XIX. asır başında Türkistan (=Yesse) şehrinde 7 Medrese var idi. Bunlardan en eskisi Hoca Ahmet Yesevî'nin medresesi idi. Eskiden beri devam etmekte bulunan medreseler yanında 1860'a kadar Farğana vilayetinde 31, Semerkand vilayetinde 17 ve Sir-Derya vilayetinde 10 Medreseler teşkil edilmiştir.

Medreseler, IX. asrın sonundan itibaren yalnız İlähiyat ilmini değil, belki tabiat ve içtimai ilimleri de öğretmeye başladılar. Türkistan'daki Medreselerin ders programlarında XI. asırdan itibaren İslâm talimâtı (Kurân-ı Kerim, İslâm hukuku, Mantık) yanında Arab dili, Şiiriyet, Felsefe, Tarih, Coğrafya, Mühendislik, Riyaziyat, Kimyâ, Tibbiye İlimlerini öğretmek ve öğrenmek meselelerine ayrıca dikkat verilmiştir.

Talebeler medreselerde 10-15 yıl tahsil görmüşler. Yukarıda zikr edilen ilim dallarını, bilhassa İlähiyat ilmini mükemmel öğrendiklerinden sonra, onları **Ahli-İlim** a'zaları olarak tanıtılmışlar. Medreselerden mezun olanlar, Mufti, Kazi, İmâm, Tekye şeyhleri, İsan, mektep öğretmeni, medreselerde müderris, Tabib, Mühendis, Astronom, Devlet memuru, Şair gibi vazifelere tayin edilmişler.

Türkistan'daki medreselerin çoğunluğu X. asırdan itibaren İslâm-Türk ilmiyetinin anahtarı ve tetkikatların merkezi olarak hizmete devam etmişler. İslâm dünyasında ve dünyada şan-şerefler kazanan, Türkistan'daki medreselerde tahsil gören ilmiyetin büyük simaları dünya ilmiyetindeki ehemmiyetini ifade etmektedir. Türkistan'da İslâm-Türk kültürünün büyük simalarından bazılarını misâl olarak zikr etmeliyiz.

Dünya ilmiyeti bugüne kadar meşhur riyaziyatçı, 795-857 yılları arasında yaşayan Abdulcabbâr Muhammed ibn Musa Al-Harezimi'ni şerefle hatırlamaktadır. Al-Harezimi, Cebir (Algebra) ve Logaritma ilmini keşfetmiştir. Abunâsir Farâbî (873-950) dünya felsefecileri tarafından Ustâz-i Sâni olarak tanınmıştır. O, Aritotels felsefesini şerhleyen aynı vakitte İslâm-Türk felsefe okulunu kuran büyük bir sima idi. İslâm tıbbiye ilminin kurucusu Abu Ali ibn Sinâ (980-1037) kendisinin "**Kânun-al tıbb**" eseri ile dünya tıbbiye ilminde şerefli orun almıştır. Onun tıbbiye sahasındaki talimâtı, hatta Avrupa'da 600 yıla yakın okutulmuş ve tıbbiyede kullanılmıştır.

Ortaçağ İslâm-Türk kültürünün başka bir meşhur siması, Abul Rayhan Muhammed Al-Birûnî (973-1051)'dir. "**İslâm Ansiklopedisi**" ne göre, işbu sima "yalnız İslâm âleminin değil, bütün dünyanın orta çağlarda yetişmiş en büyük ilim simalarından biridir." Al-Birûnî ilmiyetin çok dallan sahasında yazan eserleri ile meşhur olmuştur. O, Felsefe, Tibbiye, Fizik, Riyaziyat, Astronomi, Meteoroloji, Jeoloji ve Tarih ilmiyeti ile meşgul olmuş ve 100'den fazla eser yazmıştır. O, ilk defa Hindistan tarihi ve etnoğrafyasını İslâm dünyasına tanıtan âlim idi. Al-Birûnî, ilk olarak Türk tarihinde, 12 senelik Türk Takvimini Merkezi-Türkistan'daki tabikini yazmıştır.

Türkistan medreselerinde tahsil gören, XI. asırdan beri bugüne tesirli olarak ilmiyet hayatında yaşamakta bulunan büyük sima Mahmud Kaşgarî ve onun "**Luğat-il Türk**" eseri, XI. asırda Türk Devlet Felsefesine temel kuran başka bir sima, Yusuf Has Hacib Balasugunlu kendisinin "**Kudatku-Bilig**" eseri ile Türk-İslâm siyasî felsefesinin kapucusu olmuştur.

XII. asırda Edib Mahmud Yugnaki, kendisinin "**Atabat-ul Hakayik**" eseri ile Türk dilinde ilk defa destan yaratan bir simadır.

Türk-İslâm astronomiyesini teşkil eden ilk âlim, Abul Abbas Al-Farğanî, Avrupa edebiyatında Alfraganus olarak tanınmıştır. İşbu âlim İslâm astronomiyesini teşkil edenler arasında şerefli orun almaktadır. O Farğana vadisinde IX. asır ortalarında yaşamıştır.

XV. asırda Semerkand'da Astronomi ilminin üç siması İslâm Türk Kültürünü yükselişine büyük hizmetlerde bulunmuşlar. Bunlardan biri, Salahiddin Musa İbn Muhammed Kâzizade Rumi'dir. O, Uluğ Beg'in hocasıydı. Başka biri, Türkistan Hakanı, Uluğ Beg (22.3.1394-27.2.1449)'dir ki, O kendisi tarafında Semerkand, Buhara ve Gijdivan'da güzel medreseler ile 1428-29'da Semerkand'da Rasathane kurduran ve burada yıldızlar ilminin araştırmalarında bulunan ve klasik astronomi âlimlerinin arasında fahri orun alan hükümdar ve âlim olarak şeref kazanmıştır. O'nun Vakt-Cedveli günümüzde yalnız bir dakika fark etmektedir. Uluğ Beg'in dostu ve yıldızlar ilminin başka bir siması Ali Kuşçu'dur. O, Uluğ Beg 1449'de öldürüldüğünden sonra İstanbul'a geliyor ve Uluğ Beg araştırmaları esasında kendi tetkikatlarını devam ettirmiştir.

Türkistan Medreseleri, İslâm dininin büyük simalarını yetiştirmiştir. Onların başında İsmail Buhari (810-870) gelmektedir. O, hadisleri toplamak ile şöhret kazanmıştır. Onun tarafından yazılan Hadisler "**Sahih Buhârî**" adı ile İslâm dünyasında tanınmış. Bu eser, Kurân-ı Kerim'den sonra İslâmın ikinci bir kitabı olarak hazıra kadar İslâm dininin hizmetinde bulunmaktadır.

İslâm dini talimâtının büyük simaları arasında Burhanaldin Al-Farğânî Al-Marğınanî (ölümü 1197'de) kendisinin **Hidaye** konulu eseri ile İslâm-Şeriat hukukları kaidelerini toplamıştır. O, Türkistan'ın Farğana vadisindeki Marğilan şehrinde doğmuş ve ilk fikirlerini buradan zikir etmeye başlamıştır. O'nun 7 cildden baret olan Hidaye eseri zamanımızda da Şeriat mahkemeleri için mühim bir kaynak olarak hizmetde bulunmaktadır.

Türkistan'da yetişen İslâm talimâtı âlimlerinden meşhur biri, Abu İsa Muhammed Tirmizi (ölümü:889-893 yıllar arasında)'dır. O, tarihi Tirmiz şehrinde doğmuştur. O, İslâm-Türk kültüründe kendisinin "Câmi'al Sahih" adlı eseri ile tanınmıştır. İslâm ilmiyetinin başka bir tesirli vekili, Sayyid Burhanaldin Tirmizi (Ölümü: 1240/1241)'dir. İşbu âlim, Mevlâna Celaleddin Rumî'nin Atabegi ve Pırsı idi. O, 1231'de Konya'ya gelmiş ve Mevlânâ'nın müridlerini dini terbiyesi ile meşgul olmuştur. O, hayatını sonunda Kayseri'de İmâm olarak çalışmış ve burada ölmüştür. Burada,meşhur Mevlânâ Rumî'nin Türkistan Horasan bölgesinde medrese talimâtını aldığını da hâtırlamak gerekiyor, çünkü Mevlânâ, Anadolu'daki faaliyetleri ile Türkistan medreselerinin yetiştiren ve Türkistan'daki Türk-İslâm ruhunun Anadolu'da yayılmasında hiç unutulmayacak bir simadır.

Türk-İslâm kültürünün tesirli siması Hoca Ahmet Yesevî'dir. O, İslâm dinini Türk halkına yakınlıkla anlatmak için XII. asırda ilk olarak Türk tasavvuf edebiyatının ve bunun ile beraber Yesevî tarikatını kurmuştur. O'nun Türk-İslâm kültüründeki rolü hakkında Prof.Yaşar Ocak, Prof.Orhan Cezmi Tuncer ve Metin Hanoğlu beylerin tebliğlerinden yeterlice malûmat verildiği sebebiyle, işbu konuya fazla girmeyeceğim. Fakat, kaydetmeliyizki, Hoca Ahmet Yesevî yolunda Bahaüddin Al-Buhârî Nakşbandî (1318-1389) kendi tarikatını teşkil etmiştir ve bu Nakşibendiye Tarikati olarak Türkistan'da ve bütün Orta Şark ve Hindistan'da yayılmıştır. Anadolu'da XIV. asırda Hacı Bektaş Veli tarafından teşkil edilen Bektaşî Tarikati teşkil edilmişdirki, bu da Türkistan'daki medreselerin ve Yesevî fikirlerini devam ettiren bir tarikat olarak hizmetlerde bulunmaktadır.

Medreselerde Şiiriyete çok ehemmiyet verilmesi sebebiyle Türkistan'da X. asırdan XX. asır başına kadar en azından 30.000 şair faaliyetde bulunmuşlardır. Bunların arasında, Herat'da kendisi de şair bulunan, Sultan Huseyn Baykara sarayı da meşhur Nuriddin Abdurrahman Câmî (1414-1492) ve Mir Ali Şir Nevâyî (1441-3.1.1501) gibi şairler Şairler-Şâhı olarak tanınmışlar. Timurular devrinde Türk Edebiyatının büyük vekilleri bulunan Şair Atayî ve Sakakî gelecekte Türk dilindeki şiiriyetnin tekamülü için büyük tesir vermişler. Nevayî bunlardan örnek olarak şiiriyette Türk dilinin zaferini hazırlamıştır. İslâm-Şarkının Hamsa-Şairleri arasında ilk olarak o kendi Hamsasını Türk dilinde yazmıştır. Nevayî kendisinin "**Muhakamat-ul Luğatun**" eseri bilan Parsi dili ile Türk dili arasında tartışma başlatmıştır. O, Türk dilinin zenginliği ve üstünlüğünü isbat etmiştir. O'nun eserleri, bugüne kadar Türkistan'da zevk ile okunmaktadır.

Türk-İslâm kültürünün büyük simalarından biri, Zahiruddin Babur (1482-1512)'dur. Babur, dünyada bilindiği gibi, Türkistan'ın Farğana vadisinde Kabul yoluyla Delhi'ye gelmiş ve Hindistan-Türk İmparatorluğu temelini atmıştır. Bu Kumandan, Devlet erbabı ve Şair'in Hindistan ve Afganistan'da teşkil ettiği Devlet, İngiliz siyasi terminolojisinde Büyük Moğol İmparatorluğu olarak tanıtılmıştır. Babur tarafından teşkil edilen İmparatorluk 1856'ya kadar devam etmiş; aradan 430 yıl geçtiğinden sonra İngilizler tarafından son verilmiştir. Babur'un meşhur Türk şairi olduğu da Türk-İslâm kültürünün tesirli olarak devam etmesine bir kuvvet olmuştur. O'nun **Baburname** divânı günümüze kadar çok okunan ve işbu eserden öğrenilen tarihi hadiseleri ifade eden büyük bir kaynaktır.

Şunu da kaydetmeliyizki, Kazan-Tatar Türklerinden Abdunasir Husrev ve Şehabiddin Mercanı Buhara medreselerinde tahsil görmüşler ve eserleriyle Rusya imparatorluğundaki Türk-Müslümanları aydınlandırma sahasında şöret kazanmışlardır.

Türkistan'daki medreseler XVII.asır başına kadar Türk-İslâm ruhi hayatında büyük rol oynadılar. Buhara'da XVI. asır sonundan itibaren medreseler hayatında yeni bir fikir cereyanı başlamıştır. Buhara devletinin Emiri Abdullah Han, Buhara'da kendi adında güzel ve büyük bir medrese kurduğunu. O, 1587 yılında Buhara'daki müderrislerin meclisini çağırdı. Müderrisler, işbu medreseye Şeyh-ul Ulema seçeceklerdi. Müderrisler tartışmalar sonunda kimin işbu göreve layık olduğunu seçmeleri gerekiyordu. Münazara sonunda iki müderris, Buharalı Mevlvî Mufsar Sadreddin ve İran'ın Şiraz şehrinde gelen Mirzacan Şirâzî, tartışmayı devam ettirdiler. İkisinin birisi, Şeyh-ul Ulema olarak seçilmeliydi. Sadreddin, medresede ananevi ilimlerin öğretmeyi devam ettirmek fikrini ileri sürmüştü; Şirâzî ise medresede yalnız İlahiyat ilmi (Dini Talimâtlar)'ni öğretmek fikrini bildirmekteydi. Tartışmayı Şirâzî kazanmış. Kendisi çok ilimli olan Abdullah Han Şirâzî Şeyh-ul Ulema görevine tayin edilmiştir. Şirâzî 10-12 sene içinde işbu medresede dünyevî denilen ilimleri öğretilmesini durdurdu. Bundan örnek olarak, başka medreseler de ders programından ilahiyat ilminden dışarı bulunan ilim dallarını çıkarmak yolunda bulundular. Buhara medreseleri, XVIII. asır başında eski ders ananelerinden ayrıldılar. Bu ise Türkistan'daki başka medreselere de tesir verdi. Türkistan'da XIX. asır sonunda 22 medrese eski ilim merkezliği hususiyetini kayb etmemiştir. Şeyh-ul Ulema Şirâzî devrinde ve ondan sonra da müderrisler arasında medreselerde umum ilimler öğretilmesini talep edenler sayısı da az değildi. Abu Said, Damullah Fazil, Mümin Hoca, Mullah Hudâberdi, Şehabiddin Mercanî ve Ahmed Daniş gibi ilim adamları, medreselerde umumi ilimleri tarihi-ananevi şekilde öğretilişi sahasında faaliyetlerde bulundular, Lakin, muvaffakiyet kazanamadılar. Medreseler, XIX.asırdan XX. asır başına kadar, bazı fikir adamlarını, terbiyelemişler. Bunların arasında, Ağaki, Munis, İbrahim Abay, Molda Kılıç, Siddiki, Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Ka-

ri, Sadriddin Aynî, Abdulrauf Fitrat gibi şairler, tarihçiler bulunuyorlardı. Münevverler, medrese derslerinde dünyavî ilimleri öğretmek yolunu açabildikleri için, XIX. asırda bütün İslâm dünyasında şu cümleden Kırım, Tatar-Başkırd, Azerbaycan'da başlanan Terbiye işlerinde Yenileşme (Cedidçilik) cereyanına girdiler. Cedidçilik Avrupa'nın asri talim-terbiye usulü yolu ile zaman tekamülünü Türkistan'da da kullanmak yolunda bulundular. Fakat, bunların hareketleri 1930'a kadar Bolşevizm rejiminin kurbanları oldular.

Doğu Türkistan'da Çin ve Batı Türkistan'da Rusya hakimiyetinin başlanışı ile Medreseler müşkül bir durum içine girmişlerdir. Hâkim devletler, medreselere dikkat vermemezlik siyasetini devam ettirdiler. Vakıfların kendi kontrolü altında tutdular.

Rusya'nın Türkistan Genel Valisi Duhovskiy 1898'de aşağıdaki emirnameyi bildirmişti:

- 1) Rus memuriyeti Müslüman teşekkülleri ve medreseleri hayatına aktif karışmalı,
- 2) Türkistan'da Müslümanlar için dini idare teşkil etmek izin verilmemelidir,
- 3) Bütün Müslüman okullarını Rusya memurlarına itaat ettirmek şarttır;

4) Türkistandaki Müslümanlara Rusya devletinin Yahudiler için tayin eden şartları kullanılmalıdır. Bunun için devlet hesabından mekteb öğretmenlerine 3,5 Rubel, medrese öğretmenlerine 7 Rubel aylık maaş tayin edilişi zaruridir. Rus istilasından önce Türkistan Genel Valiliğinde 400'e yakın medreseler mevcud idi. 1876'da ise Türkistan'ın dini hayat merkezleri bulunan 3 Vilayette 138 medreselerde dersler devam ettirilmişdir. Medreseler parasız halde, amâ ahalinin günlük yardımı ile meşgulatlarını devam ettirmişler. Türkistanlı Zenginler ve Münevverler medreselerin yaşaması için faaliyetlerde bulunuyorlar. Medreselerin sayısı 1893'de 313'e yükselmiştir. Türkistan'da 1916'da 449 Medreselerde dersler devam ettirilmişdir. Bu ise ahalinin Medrese ruhunu yaşadığından haber vermekteydi.

Türkistan'da Rusya Kominizm-Sovyet hakimiyetinin başlanış yıllarında (1918-1924) medreseler Var veya Yok olmak şartları içinde bulundular. Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetlerinin hükümetleri 1924'e kadar bütün Vakıf ve Medrese binâlarının devlet mülkü olarak ilân etmişlerdi. Türkistan Sovyet Cumhuriyetinde 1 Ocak 1923'de Maarif Komiserliğinde Vakıflar Genel Müdürlüğü teşkil edilmiştir. Bu müesseseye bütün Medrese binaları ve Vakıflar teslim edilmiştir.

1924'de 10 medrese Sovyet okulları olarak kullanılmıştır. Kalanlarının meşgulatları yasak edilmiş ve Vakıfların bütünü Sovyet-Rusya devletine verilmiştir. Sovyet Rusya devleti yalnız 1928'de medreselerin faaliyetlerini durdurabilmiştir.

Zamanında, takriben 900 yıl, Türk-İslâm kültürünün merkezi bulunan Türkistan'daki Medreseler, Vakıflar ve Kütüphanelerin yok edilişi, Kominizm nikâbı altında yaşayan Kültür aleyhdarlığı vahşiliğinin bir emanıdır.

Türkistan'daki medreseler yüzbinlerce çeşitli bilim dallarında âlimler, din erbabları, tarihçiler, dilciler, siyasetçiler, şairler, hattatlar, mimarlar, devlet erbablarını yetiştirmiştir. Türkler ve başka Müslüman bilim adamları, Türkistan'da yetiştirilen, çok tanınan fikir hayatının bazı simaları hakkında araştırmalar yapmışlar. Türk-İslâm dünyası, Türkistan'daki medreselerin Türk-İslâm kültüründeki rolünü gösteren, mufessel araştırmalardan sonra, tarihte çok az zikr edilen Astronomi, Din, Edebiyat, Tibbiye, Kimya, Fizik, Matematik, Mimarlık sahasında hizmetler gösteren çok miktardaki kültür hayatının vekilleri hakkında eserler yaratmadı. Kendisi Alman olan ve Rusya ilmi hayatında İslâm ve Türkistan araştırmaları ile dünyada tanınan, Wilhelm Barthold, "Türkistan Kültür Hayatı Tarihi" (İstoriya Kul'turno y Jizni Turkestana) konulu ilmî bir eserini yazdığı ve yayınladığı halde, biz Türkler ve umum Müslümanlar Türkistan'ın Türk-İslâm kültüründeki rolünü ifade eden, cildlerden ibaret olan zamanımızın talepleri arasında, kendi milletimiz ve ilmiyet için çok zarur bulunan eserler yaratabilmedik, İnşallah, devrimizin genç âlimleri bu boşluğu doldurmak ile şerefli olacaklardır.

TARTIŞMA

Başkan- Efendim, Sayın Baymırza Hayit Hocam'a teşekkür ediyorum. Çok heyecanlı konuştu, meseleleri dile getirdi. Biraz uzadı; ama, zevkle dinledik.

Tabii çok şey söylenebilir. Vaktimiz de kalmadı. Ben sadece şunu söyleyeyim: Terminoloji meselesinde çok haklılar. Her şeyi yerli yerinde kullanmamız lazım. Bu düşüncelerden hareketle, Türk Tarih Kurumu bir karar aldı, önümüzdeki yıl inşallah, Türk Dünyası Tarih Araştırmaları Kongresi toplanacak. Bütün Türk dünyasındaki tarihçileri, diğer ilgili bilim adamlarını-Kore Kültür Tarihi de dahil tabii- davet edecek ve bir hafta boyunca, Türk tarihine nasıl bakılmalı, nasıl incelenmeli? Önce bir tespit yapacak, bugün nedir, Türkiye'de nedir, diğer Türk ülkelerinde, hatta bazı Türk topluluklarında, başka ülkelerde yaşayan Türk topluluklarındaki durum nedir, dünyada bu konuda neler yapılmaktadır, hangi müesseseler vardır, niyetleri nedir, hangi çalışmaları yapmışlardır, o bilgi birikimi nedir ve bundan sonra ne yapılmalı, nasıl yaklaşılmalı sorularına cevap aranacaktır. Gerçekten bu büyük bir ihtiyaç.

Ümit ediyorum, o toplantıda, kongrede bunlar büyük ölçüde aydınlığa kavuşacak ve bir hareket noktası, bir zemin teşkil edecektir.

Efendim çok geciktik; ama, 5 dakikayı geçmemek kaydıyla tartışmaya açıyorum.

Ayhan DÜRRÜOĞLU(Sanat Tarihçi)-Efendim, Horasan'da ilk medrese olan Hargird, iki eyvanlı, şunun için kurulmuştu: İslâmiyet bir bütündür, bölünemez. Ancak, tabii ki onun da ufak mezhepleri olabilir. Binaenaleyh, Hargird'te kurulan bu ilk medresenin, bir eyvanında Şiilik, diğer eyvanında Sunnilik öğretilmiştir. Ve, serbest bırakılan öğrenciler "hangisini istiyorsanız onu seçiniz; ama iyi öğreniniz" kaydıyla bunlar öğretilmiş. Sonra bu eyvanlar dörde çıkarılmış ve üniversal, beynelmilel, uluslararası kültür, işte Farabiler, İbni Sinalar, bu üniversitelerde ders vermişlerdir.

İşte bu büyük hoşgörü, bu büyük insancıl prensipler, hümanizm, Fatih Sultan Mehmet'de Rum-Ortodoks Patrikhanesine dahi elini sürmeyerek, onları örf, dil, din ve adetlerinde serbest bırakan, o esnada Avrupa'da adım başına giyotinle kafa kesmeye devam eden engizisyon işkencelerinin hüküm sürdüğü devirde, bütün dünyaya hümanist prensipleri vazedegelmiştir.

O halde, inşallah bugünden sonra da, İslâmiyet bir bütün olarak, bütün mezheplerde, hep beraber bu eğitim müesseselerinde feyz vermeye devam eder.

Sağolun efendim.

Başkan- Başka söz almak isteyen?..

Buyurun Sayın Hocam.

Prof.Dr.Mehmet SARAY-Muhterem dinleyenler, Türkistan'ın yetiştirdiği en büyük âlimlerden biri olan dostum Doktor Hayat'ın böyledikleri, tabii hepimizin kalbini dağladı. Yalnız, bir şeyi unutmamak lazım, kardeşlerimiz o esaret yılını yaşarken, Türkiye Cumhuriyeti Devleti de, muazzam bir psikolojik Sovyet baskısında kalmıştır. Bunu benim aziz dostum çok iyi bilirler. Ben yaşadım, kendileri benden daha çok çile çektiler, "Aman Hoca, Sovyetlerle ilgili bir şey konuşmuyorsun değil mi?" diye verdiğimiz tebliğler kontrol edilirdi. Allah'a şükür şimdi iyi günlere geldik.

Dostum Profesör Yediyıldız'ın da ifade ettikleri gibi, şimdi Türk Tarih Kurumu'yla başlayacak olan bir seri vardır, devletimizin tertip edeceği. Müşterek tarihimiz, müşterek kültürümüz, sanatımız ve müşterek dilimiz ile ilgili kongreler, her sene yapılacaktır. Ben bu müjdeyi sizlere arz etmek için buraya geldim.

İkinci cümle de, elbette Türkistan'ın tarihi yeniden yazılacaktır; çünkü, ben kâğıdında burada okurken dedim ki, "Devletlerarası hukuk hiçe sayılarak, bu Türk ülkeleri işgal edilmiştir." Ayıbını Ruslar daha önce de sakladılar, şimdi de saklıyorlar ve ben burada zaman olmadığı için arz edemiyorum, tarihimizin fevkalade önemli kaynakları Rusların elindedir.

Üstadım Baymirza Bey'in oralardan koparabildiği kadar, Batı dünyasında temin edebildiği kadar ve bendenizin de yazdıklarımız, bu malzemelerin haricinde kalmıştır. Yani, esas malzeme, Rusların elindedir. ümit ediyorum, onu da bir gün, Rus insanı, o da insafa gelecektir, nihayet bu bir kültür hadisesidir. Her birimizin tarihinde, şu veya bu gelişmeler olabilir. Medeniyete ve kültüre katkı olacağı ümidiyle, ümit edelim Rus dostlarımız, bu arşivleri ve bilhassa Türkistan devletlerini, Hokant'ı, Buhara'yı ve Şive'yi işgal ettikten sonra özellikle toplayıp gittikleri kıymetli eserleri kullanmamıza izin verirler. O zaman Türkistan tarihinin, kültürünün ve medeniyetinin muazzamlığı daha güzel bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Saygılarımla.

Başkan- Efendim, çok teşekkür ediyorum.

Hem bizi gerçekten sabırla dinleyen konuklarımıza, hem sizler adına konuşmacılarımıza teşekkür ediyorum ve oturumumuzu kapatıyorum.